

УДК 37.018.4(47+57)''19''

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2026.02.386>

ЕКСКУРСІЇ ЯК ФОРМА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ

Оксана ГОДОВАНСЬКА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАНУ, відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна;
доцентка кафедри історії, музеєзнавства та культурної
спадщини, Національний університет «Львівська політехніка»,
вул. С. Бандери 12, 79013, Львів, Україна,
e-mail: hodovanska@gmail.com

Експерсії як форма освітнього процесу еволюціонувала від наочного методу навчання до інструменту політико-ідеологічного виховання та політехнізації освіти. Освітня реформа кінця 1950-х рр., що проголосила курс на «зміцнення зв'язку школи з життям», зробила пріоритетними навчально-виробничі експерсії. Вчителі шкіл Львова та Винник використовували відвідування місцевих промислових підприємств для інтегрування теоретичних знань з фізики, хімії чи механіки в практичну площину, готуючи учнів до «суспільно корисної» праці. Створення мережі обласних дитячих експерсійно-туристичних станцій у 1952 р. дало змогу систематизувати позашкільну експерсійно-краєзнавчу та туристичну роботу. Радянська школа базові цінності та моделі поведінки шляхом застосування широкого спектра методів і форм навчально-виховної діяльності. *Актуальним* на сьогодні є з'ясувати роль та значення окремих дієвих форм навчального процесу. *Мета* статті — розкрити навчальний і виховний потенціал експерсії шляхом аналізу змісту та форм їх проведення на прикладі середніх шкіл Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей з початку 1950-х до середини 1980-х років. Основними джерелами дослідження є неопубліковані, опубліковані архівні документи та усноісторичні наративи вчителів, які здійснювали професійну діяльність у досліджуваній період.

Методологічну основу дослідження становлять типологічний, порівняльний та історико-генетичний методи у поєднанні з методом усної історії.

Ключові слова: учні та вчителі, навчально-виховна робота, радянська школа, експерсії, усна історія.

Oksana HODOVANSKA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>

Candidate of History, Senior research fellow,
Department of Social Anthropology, Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine;
Associate Professor, Department of History,
Museum studies and cultural heritage,
Lviv Polytechnic National University,
12, Bandera str., 79013, Lviv, Ukraine,
e-mail: hodovanska@gmail.com

EXCURSIONS AS A FORM OF EDUCATIONAL AND UPBRINGING WORK IN SOVIET SCHOOLS

Introduction. The Soviet school shaped the fundamental values and behavioral patterns of youth through a wide range of educational methods and forms. Today, it remains relevant to clarify the role and significance of specific effective forms of the educational process. In this study, the author aims to reveal the pedagogical and educational potential of school excursions by analyzing their content and implementation, using secondary schools in Lviv, Ternopil, and Ivano-Frankivsk regions from the early 1950s to the mid-1980s as examples. The primary sources of the study include both published and unpublished archival documents, as well as oral history narratives of teachers who practiced during the period under review. The methodological framework of the research consists of typological, comparative, and historical-genetic methods, combined with the oral history method. As a form of the educational process, excursions evolved from a visual learning method into a tool for political-ideological indoctrination and the polytechnization of education. The educational reform of the late 1950s, which proclaimed a course toward «strengthening the ties between school and life,» prioritized vocational and industrial excursions. Teachers in Lviv and Vynnyky utilized visits to local industrial enterprises to integrate theoretical knowledge of physics, chemistry, or mechanics into a practical dimension, thereby preparing students for «socially useful labor.» The establishment of a network of regional children's excursion and tourist stations in 1952 allowed for the systematization of extracurricular local history and tourism activities. Despite strict regulation and the ideological orientation of routes (such as sites of «military glory» or monuments to Lenin), excursion activities left room for pedagogical initiative. The analysis of teacher interviews revealed practices of transmitting alternative meanings and introducing students to national sites of memory under the guise of official Soviet routes. Thus, one can trace the dual nature of the school excursion: on one hand, it served as an instrument for unifying the Soviet worldview; on the other, it provided a space for informal communication that contributed to the preservation of national identity under totalitarian pressure.

Keywords: students and teachers, educational and upbringing work, Soviet school, excursions, oral history.

Вступ. Теперішні зміни українського суспільства спонукають до вивчення різних аспектів радянської шкільної освіти. Радянська школа здійснила суттєвий вплив на формування засадничих уявлень, цінностей, моделей поведінки в радянському суспільстві. Її головна мета, як соціального інституту, полягала в підготовці кожного наступного покоління для реалізації проєктів партії та держави задля досягнення примарного комуністичного майбутнього. Ідеологічність, бюрократичність, відчуження від особистості та відокремленість від національної культури стали притаманними рисами радянської школи [1, с. 4]. Значний науковий інтерес викликає виховна складова радянської шкільної освіти. Ідеологічна за змістом, вона підсилювала формування ідейної, «правильної радянської» людини. Виховний процес включав у себе сім напрямків: комуністичне, атеїстичне, ідейно-моральне, інтелектуальне, естетичне, трудове й фізичне. Кожен із них передбачав виконання низки конкретних завдань, для реалізації яких використовувалися різні методи. Одними з найпоширенішими були шкільні виховні заходи — виховні години на відповідні теми, відзначення загальнодержавних комуністичних ювілеїв, вечори зустрічі, бесіди-диспути, тощо. Та методи позашкільної виховної роботи, у якій популярними були експерсійні поїздки школярів до міст-героїв, до визначних історичних і пам'ятних місць, музейні експерсії, туристичні походи, учнівські походи в театр, кіно тощо [2, с. 23, 28].

Аналіз основних досліджень і публікацій вказує на докладне вивчення теми радянського шкільництва в загальноукраїнському та регіональному контекстах. Сучасні українські вчені Ольга Лаврут, Юрій Каганов, Олександр Левенець та ін. обґрунтовували першочергову роль школи у становленні громадянина в радянському суспільстві, що не поступалася сімейному вихованню, а у багатьох випадках навіть перевищувало його значення [3, с. 69]. Вивчили зміст радянської шкільної освіти із залученням різних методів роботи; визначили позитивні та неприємні ознаки навчально-виховного процесу; пояснили розвиток і стагнацію шкільної освіти в Україні [1; 2; 4]. Вчені обґрунтували, що освітня політика в Українській РСР здійснювалася через організаційні, регулятивні, контролюючі, процесуальні заходи та характеризувалася як централізаторська, русифіка-

торська, що мала на меті уніфікацію освітньої діяльності в масштабах СРСР. У таких умовах ініціатива як особиста, так і інституційна мала надзвичайно обмежений характер. Серед ключових завдань повоєнних десятиліть було повне охоплення дітей середньою освітою. У середині 1960-х рр. навчання у школі стало десятирічним із політехнічним характером освіти. Впродовж другої половини ХХ ст. посилювалася політика русифікації школи, яка в Україні набула апогею у 70—80-х рр. ХХ ст. У середині 1980-х рр., у межах реформування школи, перейшли на одинадцятирічний термін навчання та розширили варіативний компонент навчального процесу [1, с. 403]. В умовах суворої регламентації навчально-виховного процесу методи та форми роботи в середній школі формально передбачали широкий спектр педагогічно-виховних дій, проте на практиці вони були типовими, а подекуди навіть одноманітними. Слід зазначити, що зміст і потенціал експерсії як типової форми навчально-виховного процесу в середній школі досі залишалися поза цілеспрямованою увагою дослідників.

Метою статті є розкрити навчальний і виховний потенціал експерсії шляхом аналізу змісту та форм їх проведення на прикладі середніх шкіл Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей початку 50-х — середина 80-х рр. ХХ ст. Основними джерелами роботи є неопубліковані, опубліковані архівні документи та усноісторичні наративи вчителів, які здійснювали професійну діяльність у досліджуваній період. *Методологічну основу* роботи становлять методи науково-критичного аналізу, зокрема: типологічний, порівняльний та історико-генетичний у поєднанні з методом усної історії.

Основна частина. Експерсія — це наочний процес пізнання навколишнього світу, його предметів і явищ, процес знайомства з особливостями природи, історії, побуту, визначними пам'ятками міста, регіону чи країни. Це методично продуманий показ визначних місць, пам'яток історії та культури, музейних колекцій, в основі якого лежить аналіз об'єктів, що є перед очима експерсантів, а також уміла розповідь про події, пов'язані із цими об'єктами [5, с. 88—89]. У ХІХ ст. експерсія, як прогулянка з конкретною метою, наприклад, для збирання лікарських трав, стала доволі популярною серед містян. Від самого початку їй були притаманні цілеспрямовані

ваність і короткотривалість, тож це означало поїздку чи прогулянку неподалік. Поступово екскурсія з пізнавальною метою впроваджується у шкільний навчальний процес і перетворюється на одну з форм роботи на уроках. У той час шкільну екскурсію, яка обов'язково була тематичною та наочною, проводив вчитель (як прототип екскурсовода) і в такий спосіб скеровував процес пізнання на учнів. Тож її рекомендована мінімальна тривалість мала бути 45 хв., а рекомендована чисельність екскурсійної групи, подібна, як і шкільного класу — від 15 до 30 осіб [6, с. 9—11].

Внаслідок радянської освітньої реформи кінця 50-х — середини 60-х років ХХ ст. екскурсії почали активно використовуватись як особлива форма організації шкільного навчання. Однією з ключових форм реалізації політехнічного навчання стала навчально-виробнича екскурсія. Політехнічне навчання здійснювалося шляхом засвоєння учнями знань про наукові основи фізики, хімії, біології, математики, креслення, географії під час навчально-виробничих екскурсій, практичних занять з учнями у майстернях і на навчально-дослідних ділянках [4, с. 115]. Політехнізація середньої освіти стала складовою освітньої реформи періоду Микити Хрущова. В 1952 р. на ХІХ з'їзді та в 1956 р. на ХХ з'їзді КПРС було проголошено необхідність запровадження політехнічного навчання у середній школі, як відповідь на виклики науково-технічної революції та потребу в професійній підготовці робітників і спеціалістів для промисловості та сільського господарства. Прийняті закони «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» у 1958 р. і «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» у 1959 р. пріоритетним завданням радянської школи зробили підвищення рівня загальної та політехнічної освіти. Та визначали підготовку учнів до так званої «суспільно корисної» праці шляхом формування нерозривно зв'язку навчання з працею [4, с. 117].

Низка постанов узаконили організаційно-педагогічні засади нової системи шкільної освіти. В 1960 р. Рада Міністрів УРСР прийняла «Положення про восьмирічну школу», в якому визначила мету, завдання, організацію, структуру, основи навчально-виховної роботи та управління восьми-

річною школою. Головними завданнями стали: комуністичне виховання учнів з наданням їм міцних основ загальноосвітніх і політехнічних знань разом з підготовкою їх до майбутньої трудової діяльності. Після закінчення восьмирічної школи випускники, працюючи в промисловості чи сільському господарстві, могли продовжити навчання у вечірніх і заочних середніх загальноосвітніх школах або вступати до середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням або міських і сільських професійно-технічних училищ, технікумів. Інноваційний потенціал документа закладений був у розділі «Навчально-виховна робота», який урізноманітнював форми та методи навчання. У ньому основною формою навчально-виховної роботи в школі проголошувався урок, на якому заохочувалося використовувати різноманітні методи. Водночас вводилися екскурсії, заняття в майстернях і на шкільних навчально-дослідних ділянках, у процесі яких застосовувалися бригадні, групові та індивідуальні форми роботи учнів. Позакласна та позашкільна роботи спрямовувалися на ознайомлення дітей з різноманітними видами праці та на розвиток у них здібностей до техніки, науки, мистецтва через організацію гуртків, товариств, олімпіад тощо [1, с. 187—189].

Невід'ємною частиною освітнього процесу в школах стало проведення навчально-виробничих екскурсій на місцеві електростанції, заводи, МТС чи колгоспи. Скажімо, вивчаючи у восьмому класі тему «Прості механізми», вчитель фізики та директор середньої школи № 1 міста Винники Михайло Чеславський [7] (обіймав посаду директора у період з 1945 року по 1972 рік. — О. Г.) провів з учнями екскурсію до механічної майстерні. У ній учні ознайомилися із застосуванням клина в різальних інструментах, похилої площини в підйомних пристроях з гвинтовими механізмами. До тієї ж майстерні він ходив на екскурсію з учнями дев'ятого класу після вивчення теми «Обертвий рух» і тут вже учні мали можливість спостерігати види рухів, передачу руху від двигуна до робочого механізму, зубчасту передачу, шестерні, зубчасту конічну і черв'ячну передачі, приклади важелів І і ІІ виду на верстатах, силу, що діє на різець та ін. Навчально-виробничі екскурсії практикувала і вчителька фізики середньої школи № 54 м. Львова Шиповська Л.М. У 1956—1957 навчальному році вона провела екскурсії з учнями сьо-

мих класів на електроламповий, паровозно-вагоно-ремонтний заводи. Учні восьмих класів мали експерсії на «Львівсьільмаш» та інструментальний заводи, дев'ятих класів на автобусний завод та автотранспортувач, а десятих на електростанцію і завод телеграфної апаратури. Вчитель фізики середньої школи № 14 м. Львова Винокуров М.Л. водив учнів десятих класів на електростанцію, де вони побачили роботу опалювальної системи та парових котлів і парової турбіни; вивчили генератор змінного струму та лінію високовольтної передачі [8, с. 75—76].

Поряд з навчально-виробничою, поширеною формою позашкільної виховної роботи в радянській школі були також краєзнавчі, природознавчі та інші тематичні експерсії. У записаних авторкою вчительських спогадах обов'язково присутній сюжет про їх організацію і проведення, як-от: «Я своїх дітей виводила, особливо отой другий випуск, я їх дуже багато вивозила на експерсію по Україні. От дивіться (показує фотографії. — О. Г.), подивіться «юніе туристи» в Києві, бачите на якій мові? На російській, але ми туди їздили, ми не тільки дивилися, ось зараз вам покажу (демонструє фотографії. — О. Г.) на що я казала звернути увагу. От дивіться Андіївська церква, бачите, потім прошу, пам'ятник Володимирі, це Київ. А то Жовква, а от Київ 1979 рік. Це була така ознайомча поїздка, моя ініціатива, щоб діти знали історію, щоб бачили. ... А о це Берестечко, пізнаєте, слухайте, щоб поїхати на експерсію, а це 1977 рік, хочу вам розказати за Берестечко. Коли організувалася експерсія треба було брати довідку, значить, що я відповідаю, і куди, і директор школи мала затвердити то куди ми їдемо, яка мета. А уявіть собі Берестечко, а там же ж у Берестечку дивилися хто звідки приїжджають. І маємо їхати у Берестечко, я прийшла до директорки школи кажучи хочемо їхати в Берестечко. Вона каже ну добре, але каже як то нам оформити. Їдете до Кузнєцова, як то воно називалося тоді до Кузнєцова, то музей у Боратині (зараз село у Бродівській міській громаді, Золочівського району, Львівської області, місце ймовірної смерті Ніколая Кузнєцова. — О. Г.), а то по дорозі. Вона каже я випишу вам путівку в Боратин, а то що ви їдете собі далше то ваша справа. Вона відповідальність з себе зняла. От бачи-

те ми там (показує фотографію. — О. Г.), ми в Берестечку. ... Ми були і в Києві, і в Ленінграді, ми багато їздили...»¹.

Експерсії були важливою складовою виховання в радянській школі, поєднуючи в собі туристичний та краєзнавчий напрями роботи. З метою розгортання експерсійно-туристичної та краєзнавчої роботи з учнями в січні 1952 р. у Тернополі була створена обласна експерсійно-туристська станція. Заклад мав допомагати школам у вихованні учнів шляхом ознайомлення їх з природними багатствами, економікою та культурою країни, проведенням походів, туристичних «зльотів» (з'їзд) і змагань, підготовки інструкторських кадрів і масової експерсійної роботи зі школярами. Педагогічні працівники станції розробляли маршрути експерсій та туристичних походів, методичку організації гурткової і масової роботи з учнями. Були паспортизовані основні експерсійні об'єкти на території Тернопільської області. З метою популяризації спортивного дитячого туризму, починаючи з 1957 р., щорічно проводилися змагання та збори юних туристів з пішохідного туризму, згодом і з інших видів — спортивного орієнтування, скелелазіння, орієнтування у печерах. Для учнів і вихованців дитячих будинків області були організовані експерсії на підприємства, до визначних історичних пам'яток. Популярними були експерсії шляхами Богдана Хмельницького — на Запоріжжя, до Зборова, Чигирини, Берестечка, Кам'янця-Подільського, а також до Києва, Умані, Асканії Нової, по Закарпаттю, у Брестську фортецю та ін. При обласній дитячій експерсійно-туристичній станції в 1952—1953 навчальному році працював один краєзнавчий гурток чисельністю 17 школярів, а в 1955 р. кількість гуртків зросла до п'яти. Гуртківці брали участь у багатоденних походах по області та в Карпатах. Станом на 1959 р. обласна дитяча станція провела низку експерсій, охопивши ними понад дві тисячі школярів [9, с. 278—279]. Аналогічна модель роботи діяла у Львівській обласній експерсійно-туристській станції, що була організована в 1952 р. і знаходилася на вулиці Івана Франка, 156 (зараз за цією адресою розташований Обласний центр краєзнавства експерсій та туризму учнівської молоді Львова. — О. Г.). Для

¹ Уривок із розповіді п. Марії (1938 р. н.), яка зараз проживає у м. Львові. Запис здійснила авторка у грудні 2017 р.

учнів організовували короткочасні та тривалі екскурсії, що поглиблювали їхні знання з географії, біології, фізики, хімії, ознайомлювали з життям колгоспного села або демонстрували радянські новобудови. Станція організувала незмінні екскурсії в музеї та заводи Львова, поїздки до Києва, Москви, Дніпропетровська (сучасне місто Дніпро. — *О. Г.*) та Криму [9, с. 199—200].

У той же час, радянські вчителі не тільки самі організовували та проводили екскурсії, а були учасниками подібних подорожей, організованих спеціально для них. Уже в 1949 р., на вимогу постанови Політбюро ЦК КП(б)України, Станіславською (сучасною Івано-Франківською. — *О. Г.*) обласною радою депутатів трудящих була організована екскурсія вчителів початкових шкіл області. Вона тривала з 28 травня по 12 червня 1949 р. до міст Одеси та Києва. Мета такої туристичної поїздки описувалася як «ознайомлення вчителів з провідними галузями народного господарства УРСР, досягненням культури і широкого вивчення ними досвіду роботи передових шкіл учителів східних областей республіки». Для участі в екскурсії обрали кращих вчителів початкових класів з числа місцевих мешканців по чотирі особи з кожного району області. Районні та міські ради депутатів забезпечували так звану «повну явку» обраних вчителів, виплату їм належної заробітної платні та «відпускних» у час канікул. Районним відділам освіти дозволили всі витрати для проїзду «екскурсантів» до Івано-Франківська та їх повернення до місць праці після завершення екскурсії, з урахуванням добових за ці дні. Обласному відділу народної освіти було виділено 10 тис крб. на проведення цієї екскурсії. Учасники екскурсії, а їх налічувалося 155 осіб, були забезпечені трьома «класними вагонами» (значення, що вийшло з ужитку, сучасне розуміння — пасажирські вагони. — *О. Г.*) прямого сполучення Івано-Франківськ — Одеса. Керівником цієї екскурсійної поїздки був заступник голови виконкому (виконавчий комітет. — *О. Г.*) обласної ради з культури [10, арк. 103, 237—238].

Висновки. Аналіз змісту та форм екскурсійної роботи в школах Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська областей у період 1950—1980-х рр., здійснений на основі архівних матеріалів та інтерв'ю з педагогами, дає змогу простежити генезу та еволюцію екскурсії як цілісного освітнього інструменту.

Дослідження показало, що екскурсія трансформувалася з розважальної прогулянки у важливу форму навчально-виховної роботи. Вона поєднала в собі наочне пізнання, яке здійснюється за допомогою органів чуття та ґрунтується на безпосередньому сприйнятті об'єктів, з чіткою методичною структурою, де вчитель виконував роль екскурсовода, адаптуючи складний матеріал до вікових особливостей учнів.

Шкільні освітні зміни кінця 50-х — середини 60-х рр., з наголосом на «зміцненні зв'язку школи з життям», зробили навчально-виробничу екскурсію пріоритетною. Такого типу екскурсії поєднали практичну та профорієнтаційну спрямованість. Поїздки на автобусний, електроламповий заводи чи електростанції давали змогу учням наочно вивчати фізику, хімію, механіку та мали на меті орієнтувати школярів на майбутніх працівників для промисловості, сільського господарства. В такий спосіб інтегруючи шкільний освітній процес у загальну економічну систему СРСР. У навчально-виробничій екскурсії спостерігається трансформація ролі вчителя: з «провідника» теоретичних знань він змінюється у методиста-екскурсовода, здатного адаптувати складні виробничі процеси, наприклад, роботу генераторів змінного струму чи парових турбін до рівня сприйняття учнів шкільного віку.

Екскурсії у середній школі виконували подвійну функцію: навчальну, що сприяла поглибленню знань, та виховну, спрямовану, передусім, на патріотичне й ідеологічне виховання. Створення мережі обласних екскурсійно-туристичних станцій у 1952 р. у Львові та Тернополі дало змогу впорядкувати та систематизувати позашкільну роботу. Екскурсійні поїздки до Києва, Канева чи інших міст СРСР, попри свій краєзнавчий потенціал, залишалися інструментом радянського виховання та були цілком підпорядковані панівному ідеологічному наративу.

Аналіз усноїсторичних інтерв'ю вчителів підтверджує, що успіх екскурсійної діяльності значною мірою залежав від особистої ініціативи педагога. Спогади свідчать, що, попри ідеологічний тиск, екскурсії залишалися простором для неформального спілкування, «відкриття» рідного краю та професійного розвитку самих освітян, зокрема через спеціальні вчительські поїздки. В запропонованому сегменті наративу простежується багатозарова мета шкільних екскурсій. З одного боку, це було проведення

позашкільної навчально-виховної роботи з дотриманням формальних вимог, а з іншого — ініціатива окремих педагогів, що полягала у трансляції альтернативних сенсів та формуванні знань про національні місця пам'яті. Це була спроба репрезентації прихованих змістів з інтегруванням в офіційно дозволені маршрути.

Використання архівних джерел у комплексі з усно-історичними наративами дало змогу реконструювати не лише офіційний вимір подій, а й більш реалістичну практику організації та використання експерсій, виявивши розбіжності між нормативними вимогами та повсякденням шкільного життя. Загалом, навчально-виховний процес у школі скеровувався на формування однаковості, уніфікованого світогляду, колективістських цінностей та дозованої самостійності. Дотримання зовнішніх норм поведінки гарантувало можливість певної свободи особистості.

Список скорочень

Архів ДАІФО — Державний архів Івано-Франківської області.

1. Лаврут О. *Радянська школа у другій половині 1940-х — кінці 1980-х рр.: вимір України. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. Донецький національний університет імені Василя Стуса; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Вінниця; Черкаси, 2021. 549 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lavrut_Olha/Radianska_shkola_u_druhii_pолоvyni_1940-kh_kintsi_1980-kh_rr_vymir_Ukrainy.pdf.*
2. Левенець О. Комуністичне виховання в загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х — першій половині 80-х рр. ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. Том 29 (68). № 4. С. 23—30. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/7.pdf.
3. Каганов Ю. *Конструювання «радянської людини» (1953—1991): українська версія*. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
4. Марчук О. Закон про школу (1959 р.): обставини його прийняття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. Вип. 14. С. 112—122. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/18768>.
5. Осипенко К. *Конспект лекцій з дисципліни «Основи музеєзнавства» (для студентів напряму підготовки 242 «Туризм» усіх форм навчання)*. Маріуполь: МДУ, 2018. 121 с. URL: <https://repository.mdu.in.ua/jsrui/handle/123456789/1936>.
6. Леоненко Н. *Організація експерсійної діяльності: конспект лекцій*. Харків: НУЦЗУ, 2019. 167 с. URL: https://nnvc.nuczu.edu.ua/images/topmenu/kafedry/kafedramenedzhmenta/Lekcii/ORGANIZACIYA_EKSKURSINOI_DYALNOST.pdf.
7. Байцар А. Винники. 1984 р. СІШ № 29. *Випускники*. 2020. URL: <https://baisar.blogspot.com/2020/07/1984-29.html>.
8. *Розвиток народної освіти на Львівщині*. Ред. П. Котко, Г. Паперна. Львів: Львівський обласний відділ народної освіти. Обласний інститут удосконалення вчителів. 1957. 157 с.
9. *Позашкільний туризм і краєзнавство в Україні: історія та сьогодення*. Автори-упорядники Н. Савченко, М. Косило, О. Наровлянським. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2010. 408 с.
10. *Державний архів Івано-Франківської області*. Відділ народної освіти виконавчого комітету Івано-Франківської обласної Ради депутатів трудящих. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 636. Арк. 1—238.

REFERENCES

- Lavrut, O. (2021). *The Soviet School in the Second Half of the 1940s — the End of the 1980s: The Dimension of Ukraine. — Qualification Scientific Work in the Manuscript Format*. Dissertation for the Degree of Doctor of Historical Sciences in the Specialty 07.00.01 — History of Ukraine. Vasyl Stus Donetsk National University; Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University. Vinnytsia; Cherkasy. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lavrut_Olha/Radianska_shkola_u_druhii_pолоvyni_1940-kh_kintsi_1980-kh_rr_vymir_Ukrainy.pdf [in Ukrainian].
- Levenets, O. (2018). Communist education in secondary schools of the Volyn region in the mid-60s — first half of the 80s of the 20th century. *Scholarly notes of the V.I. Vernadsky Tavrichesky National University. Series: Historical Sciences*, 4 (Vol. 29 (68), pp. 23—30). Retrieved from: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/7.pdf [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu. (2019). *Construction of the «Soviet Man» (1953—1991): Ukrainian version*. Zaporizhzhia: Inter-M [in Ukrainian].
- Marchuk, O. (2016). The Law on School (1959): Circumstances of its Adoption. *Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov. Historical Sciences* (Issue 14, series 6). Kyiv: Publishing House of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov. Retrieved from: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/18768> [in Ukrainian].
- Osyenko, K. (2018). *Lecture notes on the discipline «Fundamentals of Museology» (for students of the direction of*

- training 242 «Tourism» of all forms of study). Mariupol: MDU. Retrieved from: <http://repository.mdu.in.ua/jspui/handle/123456789/1936> [in Ukrainian].
- Leonenko, N. (2019). *Organization of excursion activities: lecture notes*. Kharkiv: NUCZU. Retrieved from: http://nnvc.nuczu.edu.ua/images/topmenu/kafedry/kafedra_menedzhmenta/Lekcii/ORGANZACYA_EK-SKURSJNOI_DYALNOST.pdf [in Ukrainian].
- Baytsar, A. (2020). Vinnyky. 1984. Secondary school № 29. *Graduates*. Retrieved from: <https://baitsar.blogspot.com/2020/07/1984-29.html> [in Ukrainian].
- Kotko, P., & Paperna, H. (Eds.). (1957). *Development of Public Education in the Lviv Region*. Lviv: Lviv Regional Department of Public Education. Regional Institute for Teacher Improvement [in Ukrainian].
- Savchenko, N., Kosylo, M., & Narovlyansky, O. (Eds.). (2010). *Extracurricular tourism and local history in Ukraine: history and present*. Ivano-Frankivsk: Tipovit [in Ukrainian].
- State Archives of Ivano-Frankivsk Region*. Department of Public Education of the Executive Committee of the Ivano-Frankivsk Regional Council of Workers' Deputies. F. R-3. Op. 2. Spr. 636. Ark. 1— 238 [in Ukrainian].

Received: 11.03.2026

Accepted: 16.03.2026

Published: 27.04.2026